
PROBLEMATYKA KONSERWATORSKA HISTORYCZNYCH PRZESTRZENI PUBLICZNYCH NA PRZYKŁADZIE PRZEKSZTAŁCEŃ KRAJOBRAZU STAREGO MIASTA W BYDGOSZCZY

ZIMNA-KAWECKA Karolina ¹

- 1 Karolina Zimna-Kawecka, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Wydział Sztuk Pięknych,
Katedra Konserwatorstwa
kzimka@umk.pl
ORCID: 0000-0002-9612-8038

ABSTRAKT: Celem artykułu jest zaprezentowanie wniosków płynących z analizy problematyki konserwatorskiej wybranych przekształceń historycznego obszaru staromiejskiego Bydgoszczy w kontekście międzynarodowych doktryn dotyczących ochrony miast historycznych. Działania w zakresie rewaloryzacji, rewitalizacji i odbudowy, podejmowane w obrębie tego zespołu, trwają nieprzerwanie od końca lat 40. XX wieku i bardzo dobrze ilustrują zmiany w sposobie podejścia do różnych rozwiązań planistyczno-formalnych przy opracowywaniu koncepcji funkcjonalno-przestrzennej i architektonicznej. Każda przestrzeń publiczna jest kształtowana w wyniku decyzji różnych gremiów oraz stanowi wypadkową oczekiwań różnych grup interesariuszy. W procesach ochrony i zagospodarowania historycznych obszarów ważnym elementem były i są wytyczne służb konserwatorskich, od których wymagano zawsze nie tylko dbania o zabytki i realizacji zasad teorii konserwatorskiej, ale także uwzględnienia aktualnych potrzeb. Recenzentem działań jest społeczeństwo, które rzadko jednomyślnie formułuje oceny i często nie posiada szczegółowej wiedzy o okolicznościach powstania czy modyfikacji projektów. Ocena podejmowanych przedsięwzięć wymaga na ogół odpowiedniej perspektywy czasowej.

Wyszczególnione w literaturze fazy odbudowy miast historycznych ulegają dziś zatarciu – dominuje podejście zakładające, że podstawą działań rekonstrukcyjnych i modernizacyjnych jest twórczy indywidualizm, podczas gdy powinny one być poprzedzone badaniami i wynikać z analizy wartościującej. Zalecenia zawarte w dokumentach kodyfikujących doktrynę konserwatorską często są jednak przez władze miasta traktowane wybiórczo. Stosuje się chętnie wskazania do przeprowadzania konsultacji społecznych, tworzenia interdyscyplinarnych gremiów opiniodawczych, identyfikacji tradycji danej miejscowości oraz tworzenia lokalnych rozwiązań prawnych. Regulacje te wspomagają działania konserwatorskie na poziomie ogólnym (np. kształtowanie treści miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego, dalej: mpzp). Inwestorzy jednak w zespołach zabudowy z początku XX wieku wyżej cenią adaptację do nowej funkcji niż zachowanie historycznej materii/układu, choć jednocześnie pozytywnie odnoszą się do działań rekonstrukcyjnych w zakresie formy, traktując je jako nawiązanie do tradycji miejsca. Ochrona miast obejmuje obecnie ponadto monitorowanie i zarządzanie procesami społecznymi, a zadania stricte konserwatorskie są elementem polityki zarządzania. Od konserwatora – organu ochrony zabytków stojącego na straży ich zachowania, oczekuje się podejmowania decyzji uwzględniających czynniki spoza tego zakresu: uwarunkowania ekologiczne i ekonomiczne wspierające zrównoważony rozwój.

SŁOWA KLUCZOWE: Bydgoszcz, rewitalizacja, historyczna przestrzeń publiczna, ochrona miast historycznych

1. Wstęp

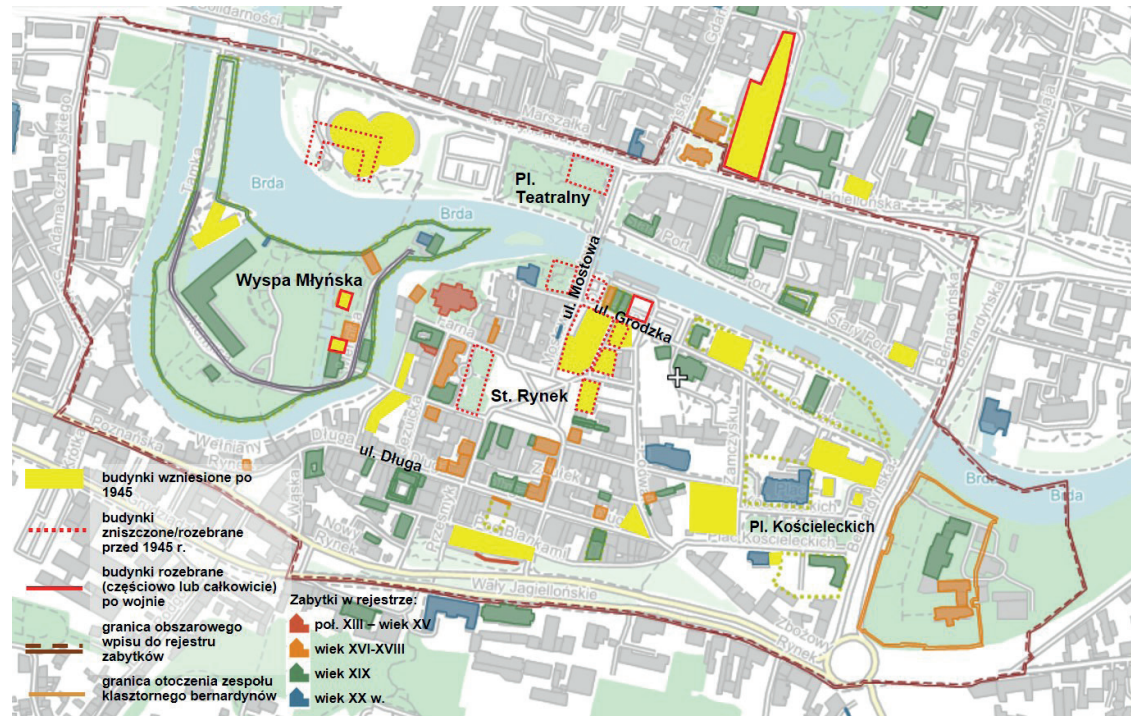
Każda przestrzeń publiczna jest kształtowana w wyniku decyzji różnych grup interesariuszy, a w przypadku obszarów historycznych – pojawiają się kolejne przekształcenia i nawarstwienia podlegające rewaloryzacji i rewitalizacji. W procesach tych ważnym elementem były i są wytyczne służb konserwatorskich, od których wymagano zawsze nie tylko dbania o zabytki i realizacji zasad teorii konserwatorskiej, ale także uwzględnienia aktualnych potrzeb – dziś celem jest zapewnienie zrównoważonego rozwoju, ochrona środowiska oraz użyteczność. Decyzje podejmowane w odniesieniu do obszarów historycznych dotyczą zabytkowych i współczesnych budowli, małej architektury, układu komunikacyjnego, zieleni i wielu innych elementów. Efekty działań oceniane są przez społeczeństwo, które rzadko kiedy jest jednomyślne.

Celem artykułu jest zaprezentowanie wniosków płynących z analizy problematyki konserwatorskiej wybranych przekształceń historycznego obszaru staromiejskiego Bydgoszczy w kontekście międzynarodowych doktryn dotyczących ochrony miast historycznych. Działania w zakresie rewaloryzacji, rewitalizacji i odbudowy w obrębie zespołu staromiejskiego trwają nieprzerwanie od końca lat 40. XX w. i bardzo dobrze ilustrują zmiany w sposobie podejścia do różnych rozwiązań planistyczno-formalnych przy opracowywaniu koncepcji funkcjonalno-przestrzennej i architektonicznej¹.

2. Charakterystyka układu staromiejskiego Bydgoszczy

Stare miasto w Bydgoszczy to obszar obejmujący charakterystyczne wnętrza urbanistyczne: Stary Rynek, ulice Mostową na północy i Długą od strony południowej z przyległymi placami, obszar Wyspy Młyńskiej na zachód od rynku, ulicę Bernardyńską na wschód oraz nabrzeże Brdy przy ulicy Grodzkiej na północy (il. 1). W swej zasadniczej formie ukształtował się on w okresie średniowiecza – z tego czasu pochodzą kościół farny (obecnie katedra) czy znajdujący się na obrzeżu wschodnim dawny kościół Bernardynów.

¹ Wybrane problemy rewaloryzacji i rewitalizacji, a także odbudowy i roli współczesnej architektury w historycznym krajobrazie Bydgoszczy omawiali m.in.: J. Wiśniewski, *Problemy kształtowania się i rewaloryzacji Zespołu Staromiejskiego w Bydgoszczy*, „Kronika Bydgoska” 1982, t. 6 (1974–1975), s. 40–48; J. Kucharzewska, *Współczesne inwestycje w relacji z zabytkowymi układami przestrzennymi na przykładzie bydgoskiego rynku i toruńskich Jordaneek*, „Biuletyn Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju” 2012, nr 249, s. 115–133; E. Raczyńska-Mąkowska, *Najlepszy polski obiekt użyteczności publicznej stoi w Bydgoszczy*, „Materiały do Dziejów Kultury i Sztuki Bydgoszczy i Regionu” 2000, z. 5, s. 181–183; D. Bręczewska-Kulesza, *Nowoczesne galerie handlowe w zabytkowym centrum Bydgoszczy*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Poznańskiej” 2011, z. 23, s. 75–82; M. Pszczółkowski, *Re-Konstruktionen im Stadtraum von Bromberg*, [w:] *Re-Konstruktionen. Stadt, Raum, Museum / Rekonstrukcje. Miasto, przestrzeń, muzeum*, red. P. Korduba, D. Popp, Warszawa 2019 („Das Gemeinsame Kulturerbe / Wspólne dziedzictwo”, t. 11), s. 161–180. Analizę powojennych przekształceń w kontekście problematyki konserwatorskiej i współczesnej architektury przeprowadzono ostatnio w stosunku do innych miast, np. dla obszaru staromiejskiego w Poznaniu i Elblągu. Zob. P. Marciniak, J. Bielawska-Pałaczyńska, A. Rumień, *Poznań – współczesne przekształcenia w historycznej przestrzeni miasta. Dokonania, stan obecny i perspektywy*, „Ochrona Dziedzictwa Kulturowego” 2019, nr 7, s. 111–121; K. Wiśniewska, *Nowe Stare Miasto w Elblągu – wieloaspektowość interwencji w obszarze zabytkowym*, „Ochrona Dziedzictwa Kulturowego” 2021, nr 11, s. 43–64.

Il. 1. Plan obszaru staromiejskiego Bydgoszczy z zaznaczoną granicą obszarowego wpisu do rejestru zabytków oraz oznaczeniami rozebranych ważniejszych budynków i nowych inwestycji. Oprac. K. Zimna-Kawecka na podkładzie planu za: Narodowy Instytut Dziedzictwa – portal mapowy, <https://mapy.zabytek.gov.pl/nid/> [dostęp: 20.12.2022]

W XVII wieku rynek zyskał nową dominantę w zachodniej pierzei – kościół Jezuitów połączony od strony zachodniej z budynkiem kolegium, a w ostatniej ćwierci XVIII wieku w pierzei południowej – budynek sądowno-administracyjny Deputacji Kameralnej (obecnie biblioteka). W XIX wieku intensywny rozwój miasta jako siedziby władz rejencji bydgoskiej spowodował, że wiele domów zostało przekształconych na kamienice czynszowe, z adaptacją przyziemi na lokale handlowe, a także wpłynął na zmiany w układzie ulic, wytyczenie nowych działek pod zabudowę oraz nowych placów – m.in. placu Kościeleckich na wschód od rynku. Część obiektów rozebrano – np. ruiny zamku w części wschodniej, w miejscu których po niwelacji wyspy stanął kościół ewangelicki. Mury na południu przy ulicy Pod Blankami czy kościół przy placu Teatralnym, na którym stał teatr. Od końca XVIII wieku kształtowała się zabudowa zagospodarowanej już w średniowieczu Wyspy Młyńskiej, z charakterystycznymi urządzeniami młynów oraz spichrzami zlokalizowanymi wzdłuż Brdy, które stały się charakterystycznym elementem miasta (il. 2). Druga wojna światowa przyniosła nie tylko zniszczenia, ale także celowe rozbiórki: kościoła na rynku z całą pierzeją zachodnią, której nie odbudowano, połowy pierzei wschodniej, całego

bloku zabudowy między rynkiem a łączącą się z nim ulicą Mostową, a także zniszczenie budynku teatru oraz zabudowy przy ulicach Grodzkiej i Jatki. W 1960 roku pożar zniszczył również dwa ze stojących nad Brdą XVIII-wiecznych spichrzów².

geoportal.gov.pl

Skala: 1:5000

Główny Urząd Geodezji i Kartografii
ul. Wspólna 2
00-926 Warszawa

Uwaga: Ten wydruk ma charakter wyłącznie poglądowy i w żadnym razie nie może być traktowany jako dokument oficjalny.
© 2022 GUGIK Wszystkie prawa zastrzeżone.

Il. 2. Obszar staromiejski Bydgoszczy, ortofotomapa za: https://mapy.geoportal.gov.pl/imap/Imgp_2.html?gmap=gp0 [dostęp: 19.12.2022]

3. Podstawy organizacyjne i tradycja kształtowania przestrzeni historycznej

Po wojnie Bydgoszcz została stolicą województwa, dzięki czemu na szerszą skalę prowadzone były w niej inwestycje urbanistyczno-budowlane, które służyły podkreśleniu rangi miasta i nadaniu mu reprezentacyjnego wyglądu. Większość zabudowy starego miasta, powstałej w wyniku przekształceń XIX i początku XX wieku, uznawano w owym czasie za pozbawioną znaczącej wartości i postrzegano jako spuściznę kultury niemieckiej. Zmiany w podejściu do historycznej zabudowy miasta następowały stopniowo dzięki realizowanym inwestycjom oraz podkreślaniu walorów krajobrazowych miasta – z centralnie przepływającą rzeką i jej

² E. Okoń, J. Tendecki, Z. Kozieł, *Bydgoszcz*, Toruń 1997 („Atlas Historyczny Miast Polskich”, t. 2: *Kujawy*, red. A. Czacharowski); D. Bręczewska-Kulesza, *Najpiękniejsze bydgoskie kamienice czynszowe. Bydgoszcz Belle Époque*, Bydgoszcz 2014 s. 30–34. Szerzej o zmianach w architekturze i urbanistyce Bydgoszczy w okresie II wojny światowej i działaniach powojennych piszą: I. Jastrzębska-Puzowska, A. Wysocka, *Usuwanie śladów i zacieranie tradycji. Architektura i urbanistyka Bydgoszczy w czasie II wojny światowej i w pierwszych latach powojennych*, „Materiały do Dziejów Kultury i Sztuki Bydgoszczy i Regionu” 2007, z. 12, s. 57–67; Karta Ewidencyjna Zabytków Architektury i Urbanistyki. Zespół urbanistyczny – Bydgoszcz, oprac. P. Winter, Bydgoszcz 2004.

odnogą wydzielającą w centrum wyspę oraz licznymi parkami³ (il. 2). Od prawie dwudziestu lat władze miasta, we współpracy ze służbami konserwatorskimi, plastykiem miasta oraz Miejską Pracownią Urbanistyczną, podejmują formalne i praktyczne działania zmierzające do uporządkowania historycznej przestrzeni pod względem estetycznym. W Bydgoszczy aktywnie działa Społeczna Rada ds. estetyki Bydgoszczy, w 2021 roku powołano menadżera starego miasta, a obszar ten objęto dodatkowo ochroną konserwatorską jako park kulturowy – formą ochrony zabytków służącą zarządzaniu wartościową przestrzenią⁴.

Teren ten, w większej części wpisany do rejestru zabytków, objęto również ochroną miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego⁵. Organizowane do tej pory przedsięwzięcia wpłynęły pozytywnie na estetykę przestrzeni publicznej w Bydgoszczy, która odzwierciedla jednocześnie zmiany w podejściu do problemów konserwatorskich związanych z rewaloryzacją i odbudową. Wartością Bydgoszczy podkreślaną przez decydentów było i jest nadal to, że miasto rozwinęło się dzięki inwestycjom, zawsze było sprzężone z rzeką, przemysłem, a reprezentacyjny charakter uzyskało w latach 90. XIX wieku. Tradycją miasta jest także to, że świadome kształtowanie estetyki w połączeniu z ochroną krajobrazu wdrażano już od poł. XIX stulecia. Dzięki współpracy zarządców miasta, konserwatora rejencji i Towarzystwa Upiększania Bydgoszczy – stowarzyszenia wzorcowego na terenie Prus – dokonywano wówczas nasadzeń zieleni, wytyczano i regulowano parki. Już na początku XX wieku, a później także w latach 20., miejscowe przepisy budowlano-estetyczne i konserwatorskie chroniły zabytki oraz wewnętrzny krajobraz miejski, zwłaszcza dzięki obostrzeniom dotyczącym budowy, reklam i małej architektury nie tylko w obrębie staromiejskim, ale i w Śródmieściu⁶.

Bydgoszcz jako jedyne z większych miast w Polsce nie odbudowało zniszczonej w czasie II wojny światowej pierzei Starego Rynku, co stanowi przedmiot wieloletniej międzyrodowiskowej dyskusji. Obszar rynku i miejsc do niego bezpośrednio przylegających (ulice Mostowa i Jatki,

plac Kościeleckich, ulica Grodzka) ilustruje wszystkie etapy odbudowy miast historycznych w kontekście zagospodarowania przestrzennego wyszczególnione przez prof. Marię Lubocką-Hoffmann⁷: od odbudowy historycznej, poprzez odbudowę zharmonizowaną i modernizm, po retrowersję, a także współczesną fazę, w której wyróżnić można kilka nurtów, w tym rekonstrukcję i realizacje postmodernistyczne, będące interpretacją wartości *genius loci* miasta, mające wpisywać się w historyczną tkankę miejską⁸.

Il. 3. Stary Rynek w Bydgoszczy – pierzeja zachodnia przed zniszczeniem, widok w kierunku północno-zachodnim, przed 1935 r. (Narodowe Archiwum Cyfrowe, sygn. 1-U-407)

3 Walory krajobrazowe miasta były ważnym elementem planowanej urbanistyki już od poł. XIX wieku. Zob. B. Derkowska-Kostkowska, *Tereny zielone w Bydgoszczy w czasach zaboru pruskiego*, [w:] *Zieleń w krajobrazie miasta XIX i XX wieku*, red. L. Łbik, K. Strauss, A. Wysocka, Bydgoszcz 2018 („Architektura miast”, t. V), s. 141–156; A. Wysocka, *Zieleń międzywojennej Bydgoszczy*, [w:] ibidem, s. 157–168; Z. Zyglewski, *Planty nad Starym Kanalem Bydgoskim*, [w:] ibidem, s. 169–188; R. Nowakowski, *Brda jako podstawa organicznej struktury Bydgoszczy*, „Biuletyn Komitatu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju” 2012, nr 249, s. 70–74.

4 Miejska Pracownia Urbanistyczna w Bydgoszczy, <https://www.mpu.bydgoszcz.pl/> [dostęp: 22.12.2022]; Salon miasta z menedżerem, <https://www.bydgoszcz.pl/aktualnosci/tresc/salon-miasta-z-menedzerem/> [dostęp: 22.12.2022]; Zarządzenie nr 584/2013 Prezydenta Miasta Bydgoszczy z dnia 4 października 2013 r. w sprawie powołania Rady ds. Estetyki Miasta Bydgoszczy, <https://archiwumbip.um.bydgoszcz.pl/apps/zarzadzenia-prezydenta/default.aspx.html> [dostęp: 22.12.2022].

5 Miejska Pracownia Urbanistyczna w Bydgoszczy, <https://www.mpu.bydgoszcz.pl/> [dostęp: 22.12.2022].

6 B. Derkowska-Kostkowska, *Powstanie śródmiejskiego kompleksu architektoniczno-urbanistycznego Bydgoszczy od połowy XIX do początku XX w. i stan obecny*, [w:] *Ochrona dziedzictwa kulturowego na terenie województwa kujawsko-pomorskiego. Doświadczenie, stan obecny, perspektywy*, red. S. Łaniecki, Bydgoszcz 2014, s. 168–185; K. Zimna-Kawecka, *Organizacyjne i praktyczne aspekty kształtowania estetyki przestrzeni publicznej w przedwojennej Bydgoszczy*, [w:] *Bydgostiana II. Historia i współczesność*, red. A. Nadolska, Bydgoszcz 2023, s. 40–69 [w druku]; K. Grysińska-Jarmuła, *Towarzystwo Upiększania Miasta i jego wkład w działania na rzecz uatrakcyjnienia Bydgoszczy*, [w:] *Zieleń w krajobrazie miasta...*, op. cit., s. 123–140.

4. Przekształcenia Starego Rynku oraz przyrynkowego bloku zabudowy ulic Mostowej i Jatki

Ze względów najpierw finansowych, a później także ideologicznych zaniechano odbudowy pierzei zachodniej rynku z budynkiem kościoła, co od początku budziło społeczny sprzeciw (il. 3). W końcu lat 40. XX wieku władze zlikwidowały targi, co sprawiło, że plac stracił swoją tradycyjną funkcję i stał się przestrzenią przeznaczoną na cele kulturalne i publiczne imprezy. Rynek był wówczas wybrukowany, lecz niezadrzewiony – na fotografiach z wcześniejszego okresu także nie widać zadrzewienia poza nasadzeniami dokonanyymi w miejscu rozebranej pierzei⁹. W latach 2018–2019 rynek wyłożono płytami kamiennymi, z zachowaniem kostki rzędowej w miejscu ulic, i opaską bazaltową (il. 4).

7 M. Lubocka-Hoffmann, *Miasta historyczne zachodniej i północnej Polski. Zniszczenia i programy odbudowy*, Bydgoszcz 2004, s. 124 i nast.; teźże, *Doktryna konserwatorska a odbudowa miast*, „Studia Elbląskie” 2008, t. 9, s. 241–249.

8 Jako pierwszy próbę opisanego zjawiska przemian w podejściu do odbudowy miast historycznych w Polsce podjął B. Rymaszewski w publikacji *O przetrwanie dawnych miast*, Warszawa 1984, s. 105 i nast.

9 Pojawiają się informacje o niewielkich nasadzeniach przy pomniku króla Fryderyka Wielkiego.

Il. 4. Stary Rynek w Bydgoszczy, widok w kierunku północno-zachodnim. Po prawej (zachodniej) stronie odbudowana część północnej pierzei rynku, po lewej (zachodniej) dawny budynek kolegium jezuickiego (fot. K. Zimna-Kawecka, 2023 r.)

Pierwotny projekt z 2009 roku (GM Architekci) kilkakrotnie zmieniano z powodu braku funduszy. Pierwsza wersja kładła nacisk na jakość detalu rozwiązań i materiałów oraz uwzględniała podziemną trasę turystyczną¹⁰ (il. 5). W wyniku badań archeologicznych zrezygnowano z odsłonięcia i zabezpieczenia szkleniem relikwów murów kościoła i ratusza stojącego kiedyś na środku rynku. Przeważały techniczne trudności z utrzymaniem stabilnych warunków klimatycznych, co wiązało się z wbudowaniem urządzeń w zabytkowe fundamenty, oraz wysokie koszty takiej inwestycji. Z tych samych powodów zrezygnowano z fontanny¹¹. Służby konserwatorskie początkowo nie wyraziły zgody na nasadzenia drzew, zwracając uwagę, że wcześniej rynek nie był zadrzewiony, a nowe nasadzenia mogłyby spowodować uszkodzenia relikwów budowli. W wyniku oczekiwań społecznych uzgodniono jednak pojedyncze nasadzenia dwóch drzew w narożach wschodnich, miasto nie zdecydowało się jednak na większą liczbę nasadzeń. Nawierzchnię wyłożono kamiennymi płytami, ciemniejszym odcieniem, dzięki czemu wyznaczono obrys dawnego ratusza.

10 R. Jaskot, *GM Architekci: Nasz Stary Rynek wyglądałby inaczej*, <https://bydgoszcz.wyborcza.pl/bydgoszcz/7,48722,24959685,architektura-dyskusja-o-glownym-placu-bydgoszczynasz-stary.html#S.related-K.C-B.1-L.2.zw> [dostęp: 7.01.2023].

11 J. Gugła, M. Czajkowska, *Na Starym Rynku w Bydgoszczy pojawiają się kolejne drzewa*, https://bydgoszcz.wyborcza.pl/bydgoszcz/7,48722,25902175,na-starym-ryнку-w-bydgoszczy-pojawiaja-sie-kolejne-drzewa.html?_ga=2.1716913.1215030411.1673822121-1901090389.1661832629 [dostęp: 7.01.2023].

Il. 5. Nagrodzony w 2009 r. projekt rewitalizacji Starego Rynku w Bydgoszczy z odbudową pierzei zachodniej (GM Architekci), za: R. Jaskot, *GM Architekci: Nasz Stary Rynek wyglądałby inaczej*, <https://bydgoszcz.wyborcza.pl/bydgoszcz/51,48722,24959685.html#S.galeria-K.C-B.1-L.1.duzy> [dostęp: 20.12.2022]

Nie jest on jednak czytelny ze względu na wielkość płyt, a także brak opisu informującego. Opracowano jednolity wzór wyglądu ogródków gastronomicznych wystawianych na rynku w sezonie wiosenno-jesiennym oraz małej architektury (ławek i kwietników), której projekt wyłoniono w drodze ogólnopolskiego konkursu (proj. Agata Łapińska)¹². Projekt rewitalizacji zgodnie z zasadami poddano konsultacjom społecznym, choć jednocześnie informacja o przyczynach niemożliwości realizacji postulatów społecznych ze względu m.in. na koszty nie została szeroko rozpowszechniona¹³. Wyrażane na łamach prasy oburzenie opinii publicznej skupiło się na pracownikach Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków¹⁴. W tym kontekście należałoby zastanowić się, czy decyzje organu powołanego do ochrony zabytków powinny przyczynić się do ich niszczenia przez umożliwienie realizacji projektowych istotnych z powodów ekologicznych. Miasto nie podjęło bowiem, choć mogło, dalszych działań zmierzających do zmiany lokalizacji fontanny czy opracowania projektu zadrzewienia. Główne zarzuty dotyczą braku wprowadzenia dominanty czy innego architektonicznego znacznika placu,

12 *Stylowe ławki i kwietniki staną na płycie Starego Rynku*, <https://www.bydgoszcz.pl/aktualnosci/tresc/stylowe-lawki-i-kwietniki-stana-na-plycie-starego/> [dostęp: 22.12.2022].

13 J. Gugła, A. Tyczyno, *Stary Rynek punkt po punkcie. Wielka płyta bez przeboju*, <https://bydgoszcz.wyborcza.pl/bydgoszcz/7,48722,24919396,stary-rynek-punkt-po-punkcie-wielka-plyta-bez-przeboju.html> [dostęp: 7.01.2023].

14 B. Bembnista, *Nie będzie drzew na Starym Rynku? Wojewódzki Konserwator Zabytków blokuje ich posadzenie*, <https://metropoliabydgoska.pl/nie-bedzie-drzew-na-starym-ryнку-wojewodzki-konserwator-zabytkow-blokuje-decyzje/> [dostęp: 8.06.2023].

którego nawierzchnia obecnie razi pustką mimo wprowadzenia zarysu murów ratusza i linii przebiegu południka.

W części wschodniej pierzeję odbudowano już w latach 1953–1956 w stylu historycznym, bez odniesienia do zabudowy istniejącej w tym miejscu wcześniej (il. 6). Wprowadzanie do przestrzeni miejskiej elementów i motywów klasycznych mających nadać jej cechy polskiego krajobrazu było tendencją ogólnopolską. Budynki tworzą zwartą blokową bryłę, wyraźnie wskazującą na inny czas powstania niż pozostała część pierzei. Przed dwudziestoma laty przemalowano fasady w dość intensywne kolory, co podkreśliło artykulację elewacji i osłabiło oddziaływanie blokowej bryły. Sama koncepcja odbudowy może już uchodzić za nawarstwienie historyczne, wskazujące na działalność powojennej „polskiej szkoły konserwatorskiej”¹⁵. Jednak szare tynki z białymi stolarkami typowymi dla tego czasu, zachowane jeszcze od strony elewacji podwórzowych, społecznie byłyby dziś nie do przyjęcia. Warto jednak w przyszłości zaplanować rewaloryzację zabudowy według koncepcji podobnej do zastosowanej w procesie rewitalizacji ulic Ogarnej czy Szerokiej w Gdańsku¹⁶.

Il. 6. Stary Rynek w Bydgoszczy, widok w kierunku północno-wschodnim na odbudowaną część pierzei północnej i wschodniej (fot. K. Zimna-Kawecka, 2023 r.)

W latach 60., zgodnie z ówczesnymi tendencjami, na obszar staromiejski wkroczył modernizm – bez odniesień do kontekstu miejsca, mimo że teoretycznie programy odbudowy miast wskazywały

15 B. Rymaszewski, op. cit., s. 89, 102, 106–108; J. Zachwatowicz, *O polskiej szkole odbudowy i konserwacji zabytków*, „Ochrona Zabytków” 1981, t. 34, nr 1–2, s. 4–10.

16 E. Stawikowska, *Nowe malowidła na kamienicach w Gdańsku. Tym razem Ogarna i Rybackie Pobrzeże*, <https://trojmiasto.wyborcza.pl/trojmiasto/7,35612,20796038,nowe-malowidla-na-kamienicach-w-gdansk-tym-razem-ogarna-i.html> [dostęp 22.12.2022].

na konieczność harmonizowania współczesnej architektury z dawną. *Karta Wenecka* z 1964 roku, mająca przeciwdziałać podobnym tendencjom, wskazywała, aby ochroną obejmowano integralność zespołów miejskich. Ich poszczególne elementy miały być poddawane waloryzacji i zagospodarowaniu¹⁷. Obiektów architektury z końca XIX wieku i późniejszej nie uznawano za cenne zabytki i dlatego w Bydgoszczy nie poświęcano odpowiedniej uwagi do tych postulatów. W 1969 roku na miejscu rozebranej w czasie wojny zabudowy części północnej pierzei rynku stanął parterowy pawilon restauracyjno-kawiarniany „Kaskada”, który formą, bryłą i usytuowaniem niedostosowanym do dawnej linii zabudowy silnie zakłócił historyczną przestrzeń. Opinia społeczna krytycznie odnosiła się do wyglądu budynku, który wyróżniał się na tle historycznej zabudowy, choć pod względem funkcji budynek cieszył się powodzeniem. W miejscu pierzei zachodniej postawiono z kolei monumentalny pomnik Walki i Męczeństwa, który stał się nowym, mocnym, lecz także krytycznie ocenianym akcentem historycznego wnętrza urbanistycznego¹⁸. W latach 70. w ramach odbudowy pierzei planowano postawienie modernistycznego ratusza, którego bryła miała zachować ekspozycję na fragment dekoracyjnej tylnej fasady dawnego kolegium jezuickiego oraz odciążyć widok na pomnik¹⁹. W tym samym czasie, w ramach studium urbanistyczno-konserwatorskiego, prowadzono już jednak kompleksowe badania kamienic oraz układu Rynku i obszaru Starego Miasta, połączone z rewaloryzacją zabudowy²⁰. Celem tych działań było uporządkowanie funkcji budynków i dostosowanie do nich m.in. układu części parterowych. Prześledzono w tym celu ewolucję wyglądu XIX- i XX-wiecznych witryn sklepowych, a wyniki analiz uwzględniono we wnioskach dotyczących adaptacji. Oceniono też negatywnie blokową bryłę pierzei wschodniej, postulowano konieczność przekształcenia lub rozbiórki „Kaskady” oraz odbudowę pierzei zachodniej w celu właściwego zamknięcia rynku²¹. Wytyczne przewidywały utrzymanie się w określonych gabarytach oraz artykulację osiową elewacji w nawiązaniu do zabytkowej zabudowy. Uznano też wówczas elewacje kamienic z początku XX wieku za element tworzący charakter zespołu i wymagający ochrony. Istotnym *novum*, odzwierciedlającym postulaty zawarte w ówczesnych międzynarodowych dokumentach dotyczących doktryny konserwatorskiej - *Deklaracji amsterdamskiej* i *Rekomendacji warszawskiej* - było uwzględnienie w wytycznych nie tylko ochrony biernej, ale także czynnej: oprócz uzupełnienia zabudowy wskazano także konieczność korekty układu komunikacyjnego i opracowania planu

17 *Karta Wenecka – Międzynarodowa Karta Konserwacji i Restauracji Zabytków Architektury i Miejsc Historycznych*, Wenecja 1964, [w:] *Vademecum konserwatora zabytków. Międzynarodowe normy ochrony dziedzictwa kultury*, oprac. B. Szmygin, Warszawa 2015, s. 41–43.

18 I. Jastrzębska-Puzowska, A. Wysocka, op. cit., s. 67; K. Brakowski, *Pamięci ofiar hitlerowców*, [w:] *Kalendarz Bydgoski na rok 1970*, red. W. Drygałowa, K. Brakowski, Bydgoszcz 1969, s. 7; J. Tajchman i in., *Studium konserwatorskie wraz z koncepcją uporządkowania zespołu staromiejskiego w Bydgoszczy*, PPKZ, Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków Delegatura w Bydgoszczy, sygn. B/375, Bydgoszcz 1976, s. 4–5.

19 M. Dobiszewska, M. Parysek, *Projekt koncepcyjny rozbudowy Urzędu Miejskiego – Ratusza w Bydgoszczy*, Miastoprojekt – Bydgoszcz Sp. z o. o. Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków Delegatura w Bydgoszczy, sygn. B/222, Bydgoszcz 1976.

20 J. Tajchman i in., op. cit.

21 Ibidem, s. 4–5.

zagospodarowania przestrzennego z uwzględnieniem uwag konserwatora wojewódzkiego²². „Kaskadę” rozebrano w latach 2011–2012, a pierzeję północną odbudowano w latach 2013–2014 (GM Architekci), przy czym dostosowano kubaturę nowych budynków do sąsiedniej zabudowy i zachowano klasyczny podział artykulacji elewacji, tak jak to postulowano ponad 40 lat temu (il. 4). Do budynków istniejących wcześniej nowe nawiązują proporcjami szerokości i w ogólnym zarysie wysokości, nie naśladując form historycznych harmonijnie wpisują się w charakter rynku²³.

Il. 7. Ul. Mostowa w Bydgoszczy – widok na odbudowaną pierzeję wschodnią, w kierunku południowym – Starego Rynku; po prawej (zachodniej) stronie zachowane historyczne kamienice (fot. K. Zimna-Kawecka, 2023 r.)

Powyższa inwestycja zakończyła odbudowę całego bloku z odtworzeniem ulicy Mostowej i biegu ulicy Jatki (GM Architekci) (il. 7–8). Proces przebiegał w 2 etapach, co ilustrują zastosowane metody odbudowy. Zmieniono oryginalny układ ulicy – pierwotną szerokość odtwarza linia najnowszej zabudowy biurowo-handlowej należącej do pierzei rynku. Pozostałą część biegu ulicy poszerzono ze względu na jej nowe funkcje – uwzględniono miejsce na ogródki restauracyjne inwestora. Zabieg ten można uznać za kompromis pomiędzy współczesnymi potrzebami funkcjonalnymi a chęcią zachowania historycznej osi widokowej z wąskiej ulicy na rynek.

²² Ibidem; *Deklaracja amsterdamska*, Amsterdam 1975, [w:] *Vademecum konserwatora zabytków...*, op. cit., s. 55–60; *Zalecenia dotyczące ochrony zespołów zabytkowych i tradycyjnych i ich roli w życiu współczesnym (rekommendacja warszawska)*, Warszawa–Nairobi 1976, [w:] *ibidem*, s. 61–68.

²³ M. Sitarek, *Zaczną budowę na Mostowej*, <https://expressbydgoski.pl/zaczna-budowe-na-mostowej/ar/c3-10973723> [dostęp: 10.01.2023].

Il. 8. Odbudowana ul. Jatki w Bydgoszczy, widok w kierunku południowym – Starego Rynku (fot. K. Zimna-Kawecka, 2017 r.)

Wcześniejsza część nowej, przeznaczonej na cele restauracyjne zabudowy ulicy Mostowej (2006–2007), to dość zachowawcze projekty o historyzującej formie, z zestawem uproszczonych motywów nowożytnych. Jako tzw. architektura tła miały służyć harmonijnemu widokowi ulicy z zachowanymi w pierzei zachodniej XIX-wiecznymi kamienicami, tak aby z kolei wyeksponować ich wartości artystyczne. Zabudowa ta może być jednak odczytywana jako historyczna. Z kolei utrzymane w nowoczesnych formach kamienice drugiej części bloku – wspólnego z rynkiem (2013) – pełnią inną funkcję: stanowią nowy akcent architektoniczny eksponowany od strony rynku i wlotu ul. Mostowej.

W ostatnim czasie powróciła sprawa odbudowy pierzei zachodniej rynku jako koniecznego domknięcia urbanistycznego z przywróceniem wartości kulturowych (il. 9). Zwycięski projekt konkursowy w postaci blokowego gmachu nie odbiega ideowo od zaproponowanego w latach 70., utrzymanego w duchu modernizmu. Projekt uwzględniał rewitalizację nawierzchni, zaproponowano zejście po schodach do trasy podziemnej, w której miały zostać wyeksponowane relikty kościoła i kamienic w pierzei (il. 5). Konserwator miejski ocenił projekt jako dobry sam w sobie, lecz niedostosowany do charakteru bydgoskiej starówki. Wprowadzenie schodów na plac uznał za problematyczne – ich umiejscowienie zakłóciłoby historyczną oś komunikacyjną biegnącą ukośnie przez plac od ulicy Mostowej w kierunku ulic Niedźwiedziej i Stefana Batorego²⁴. W sensie funkcjonalnym i przestrzennym można rozważyć monumentalne rozwiązanie, lecz dobór jego formy powinien uwzględniać także inne wartości tego miejsca.

²⁴ *Jak miał wyglądać Stary Rynek? Bardzo długa historia jednej zmiany*, https://bydgoszcz.wyborcza.pl/bydgoszcz/56,48722,22556374,jak-mial-wygladac-stary-rynek-bardzo-dluga-historia-jednej.html#S.embed_article-K.C-B.1-L.1.zw [dostęp: 7.01.2023].

Il. 9. Wizualizacja rekonstrukcji pierzei zachodniej Starego Rynku w Bydgoszczy (wyk. ArchiBydgoszcz, G10, Podwórko Tajemnic), za: B. Bemnista, *Odbudowa zachodniej pierzei Rynku ma zmienić Bydgoszcz. Historia w nowoczesnym wydaniu*, <https://metropoliabydgoska.pl/odbudowa-zachodniej-pierzei-rynku-ma-zmienic-bydgoszcz-historia-w-nowoczesnym-wydaniu-wizualizacje/> [dostęp: 20.12.2022]

Druga opcja to rekonstrukcja (il. 9). Tu widać współpracę władz miasta, miejskiej pracowni urbanistycznej i służb konserwatorskich. Podmioty te wypracowały wspólne stanowisko i wskazały, że najpierw musi zostać sprecyzowana funkcja nowych budynków, co wiąże się nie tylko z ich utrzymaniem, ale także z projektem budowlanym. Z perspektywy czasu należy pozytywnie ocenić powściągliwość władz, które odroczyły odbudowę, można też przyjąć stan zastany – dla wielu osób domknięcie przestrzeni stanowi bryła dawnego kolegium, ważne jest także powojenne zagospodarowanie terenu zielenią, na czym przy obecnych problemach ekologicznych warto się skoncentrować²⁵.

25 J. Kucharzewska, op. cit., s. 118–122; I. Jastrzębska-Puzowska, *In the search for the cultural identity for Bydgoszcz: The dispute on the appearance of the western frontage of Old Market Square in Bydgoszcz*, [w:] *Kulturerbe und Aneignungsprozesse in deutsch-polnischen Kontaktträumen: Motivationen, Realitäten, Träume, Beiträge der 20. Jubiläumstagung des Arbeitskreises deutscher und polnischer Kunsthistoriker und Denkmalpfleger in Frankfurt (Oder)/Słubice, 26–29 September 2012*, wyd. P. Zalewski, J. Drejer, Warszawa–Frankfurt nad Odrą 2014 („Das Gemeinsame Kulturerbe”, Bd. 9), s. 89–98.

5. Budynki BRE Banku nad Brdą i ich znaczenie dla dalszych inwestycji

Inwestycją przełomową dla polityki przestrzennej miasta był postawiony w 1997 roku nad Brdą zespół budynków BRE Banku. Wyłoniony w konkursie projekt autorstwa Andrzeja Bulandy i Włodzimierza Muchy (Bulanda & Mucha-Architekci) z Warszawy jako pierwszy w Bydgoszczy inspirował się *genius loci* miasta poprzez nawiązanie we współczesnej formie do zespołu spichrzy oraz rozwoju miasta w oparciu o rzekę i przemysł zbożowy.

Il. 10. Panorama Bydgoszczy od strony północnego nabrzeża Brdy, widok w kierunku południowo-wschodnim na spichrze, zabytkowy Pałac Lloyd'a i budynki BRE Banku (fot. K. Zimna-Kawecka, 2023 r.26–29)

Forma miała podkreślać funkcję banku jako współczesnego spichrza, zarówno bezpiecznego, co wyraża ceramiczna okładzina jednego z budynków, jak i przyjaznego interesantom, co widoczne jest w przeszkleeniu drugiego²⁶. Zespół stworzył nową dominantę architektoniczną, ale też i tło dla zabytku – pałacyku Lloyd'a Bydgoskiego (il. 10). Na otrzymanie zgody na inwestycję niewątpliwie wpłynęły obowiązujące od lat 80. sformułowania *Karty Waszyngtońskiej* i teorii postmodernistycznej architektury, w tym rozwijającego się nurtu regionalizmu krytycznego²⁷. Wyrażając sprzeciw wobec bezdusznych form stylu międzynarodowego, sięgnięto po formy podkreślające regionalną

26 E. Raczyńska-Mąkowska, op. cit., s. 182–183.

27 *Karta Waszyngtońska – Międzynarodowa Karta Ochrony Miast Historycznych ICOMOS*, Toledo–Waszyngton 1987, [w:] *Vademecum konserwatora zabytków...*, op. cit., s. 91–93; C. Wąs, *Antynomie współczesnej architektury sakralnej*, Wrocław 2008, s. 104; M. Wiśniewski, *Filozofia proporcji. Krytyczny regionalizm Kennetha Framptona*, „Autoportret” 2006, nr 3(16), s. 40–43; J. Szewczyk, *Regionalizm w teorii i praktyce architektonicznej*, „Teki Komisji Architektury, Urbanistyki i Studiów Krajobrazowych” 2006, t. 2, s. 105–106; M. Rozbicka, *Dziedzictwo architektury powojennej Polski jako zapis przemian politycznych, społecznych i ekonomicznych*, „Ochrona Dziedzictwa Kulturowego” 2017, nr 3, s. 64–66.

odrębność, uwzględniając dziedzictwo materialne i niematerialne miasta historycznego, a także związek obecnej funkcji z przeszłością. Realizacja była przykładem powiązania architektury z miejscem i interpretacji miejscowych tradycji, prezentuje indywidualizm architektonicznej wypowiedzi i stała się jedną z wizytówek miasta. To właśnie w *Karcie Waszyngtońskiej* wyrażono pogląd, iż architektura współczesna może podnieść wartość zespołu, pod warunkiem że nie będzie szkodzić harmonijnej całości jego zabudowy²⁸.

Działania od lat 80. XX wieku związane z wprowadzaniem nowej architektury do przestrzeni historycznej zostały określone przez prof. Lubocką-Hoffmann jako retrowersja – metoda zapoczątkowana przez nią w Elblągu. Nowe rozwiązanie polegało na zachowaniu dawnego układu przestrzennego, projektowaniu kamienic o tradycyjnych gabarytach i podziałach elewacji, które otrzymały wyraźnie współczesne formy architektoniczne, nawiązujące jednocześnie do lokalnej tradycji, zharmonizowane z zabytkowymi budowlami i otoczeniem²⁹. Bydgoski projekt BRE Banku został nagrodzony w konkursach architektonicznych (m.in. SARP) i stworzył drogę nowej architektury w historycznym centrum. Jak każda realizacja w przestrzeni publicznej spotkał się on też z krytyką – w widoku prostopadłym z drugiego brzegu monumentalna prosta bryła może sprawiać wrażenie nieco przytłaczające, natomiast w widoku na nabrzeże z głównej osi komunikacyjnej (mostu, przy ulicy Mostowej) budynki te stanowią kompozycyjnie interesujące domknięcie panoramy (il. 10). Wykorzystana okładzina ceramiczna z naturalnymi odcieniami i widocznym kruszywem także jest dobrej jakości.

Il. 11. Rybi Rynek – widok w kierunku zachodnim na kompleks hotelowo-usługowy „Łaźnie Miejskie” w bloku zabudowy pomiędzy ul. Jatki, Grodzką a Rybim Rynkiem (fot. K. Zimna-Kawecka, 2023 r.)

28 *Karta Waszyngtońska*, art. 9.

29 M. Lubocką-Hoffmann, *Doktryna konserwatorska...*, op. cit., s. 244–249.

Kolejne znaczące realizacje w Bydgoszczy przypadają już na XXI wiek. W międzyczasie w mentalności kulturalnej społeczeństwa zaszły istotne zmiany, co znalazło swoje odzwierciedlenie w podejściu opinii publicznej do nowych inwestycji. W międzynarodowym dokumencie ICOMOS z Nara z 1994 zwrócono uwagę na znaczenie kontekstu kulturowego w ocenie wartości i autentyczności dóbr kultury. Każde dzieło powinno być traktowane i oceniane zgodnie z kryteriami właściwymi dla kontekstu kulturowego, do którego przynależy. Jednocześnie wskazano, że w takim samym stopniu poddaje się ocenie wartościującej autentyczność formy i materii³⁰. Założenie to zaowocowało falą rekonstrukcji budowli, co miało być wyrazem poszukiwania tożsamości mieszkańców danego obszaru. Przykładem bydgoskiego powiązania idei odbudowy ze społeczną potrzebą odzyskania utraconych na skutek wojennych zniszczeń wartości kulturowych są m.in. wspomniana odbudowa wschodniej pierzei ulicy Mostowej i plany rekonstrukcji pierzei zachodniej rynku.

W opracowanej w 2003 roku *Nowej Karcie Ateńskiej* wskazano na zrównoważony rozwój społeczeństwa jako kluczowy element procesu planowania. Zachowanie zróżnicowania kulturowo-funkcjonalnego, wynikającego z historii miasta, ma jednocześnie służyć zachowaniu jego głównej wartości, jaką jest *genius loci*³¹. Wyrazem tego dążenia jest odbudowa w 2015 roku ulicy Jatki, opracowana w ramach koncepcji odbudowy pierzei północnej rynku (GM Architekti)³². Nie odtworzono dawnego gospodarczego i targowego charakteru ulicy, lecz zgodnie ze współczesnymi potrzebami wprowadzono nowoczesną architekturę, kubaturowo wyższą od wcześniejszej, z przeznaczeniem na lokale rekreacyjno-gastronomiczne (il. 8). Zadaszenie ulicy przezroczystymi taflami, użycie metalowych konstrukcji i ceglanych elewacji uczyniło z niej wnętrze urbanistyczne o przemysłowym charakterze, nawiązujące do tradycji miasta oraz znajdujących się w pobliżu zabytkowych destylarni i wozowni.

Po północnej stronie całość odbudowy kończy jednak fasadowa rekonstrukcja kamienicy, której mury w części rozebrano i postawiono na nowo³³. Nadany elewacji z pieczołowicie zrekonstruowanym detalem prawie jednolity koloryt kontrastuje z sąsiadującą architekturą i wyraźnie świadczy o tym, że nie jest to w pełni autentyczna budowla. Przeprowadzona rekonstrukcja historycznej elewacji otrzymała nagrodę w międzynarodowym konkursie Baumit Life Challenge w kategorii zabytek po modernizacji³⁴. Budynek ten zestawiono z drugim o tej

30 *Dokument z Nara o autentyczności*, Nara 1994, [w:] *Vademecum konserwatora zabytków...*, op. cit., s. 111–113, w szczególności ust. 9, 11 i 13.

31 *Nowa Karta Ateńska. WizjamiastXXiXXI wieku*, tłum. S. Wyganowski S., Lizbona 2003, <https://www.google.com/url?sa=t&trct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKEwja-6HYrNf8AhVSCewKHVypAssQFnoECBEQAQ&url=http%3A%2F%2Fwww.frw.fc.pl%2Fpliki%2Fkrtatenska2003.pdf&usq=AOvVaw02W0U4LOQbqlzdglog9gsv> [dostęp: 7.01.2023].

32 J. Pluta, *Ulica Jatki wróciła do centrum Bydgoszczy po pięćdziesięciu latach niebytu*, <https://pomorska.pl/ulica-jatki-wrocila-do-centrum-bydgoszczy-po-piecdziesieciu-latach-niebytu/ar/6474840> [dostęp: 7.01.2023]; M. Sitarek, op. cit.

33 S. Bobbe, *Nowa kamienica Adama Sowy to hit czy kit?*, <https://expressbydgoski.pl/nowa-kamienica-adama-sowy-to-hit-czy-kit-zdjecia/ar/c3-11961784> [dostęp: 19.12.2022].

34 *Bydgoski hotel wśród dziesięciu najlepszych zabytków po renowacji w Europie. Doceniony za fasadę*, <https://bydgoszcz.wyborcza.pl/bydgoszcz/7,48722,25930057,bydgoski-hotel-wsrod-dziesieciu-najlepszych-zabytkow-po-renowacji.html> [dostęp: 4.01.2023].

samej hotelowej funkcji i współczesnej, modernistycznej formie, z zaokrąglonym i przeszklonym narożnikiem, który dzięki ceramicznej okładzinie nawiązuje do sąsiadującej zabytkowej destylarni (il. 11). Oba budynki są jednak mocno wyeksponowane od strony placu – Rybiego Rynku, którego dużą część zajmuje parking. Wyraziste budowle otaczające półotwarty na rzekę plac: od szachulcowych spichrzy po zrewitalizowany budynek Teatru Kameralnego, powstałe w wyniku decyzji władz i służb konserwatorskich, są przykładem rewitalizacji przywracającej tej przestrzeni funkcję użytkową. Zróżnicowane rozwiązania formalne zabytkowych, odbudowanych i nowych budowli nie tworzą harmonijnego widoku, co jest specyficzną cechą bydgoskiego krajobrazu miejskiego.

Realizacje bydgoskie są wynikiem interpretacji założeń dokumentów związanych z zarządzaniem dziedzictwem miejskim. Pierwszym ogniwem, wspomnianym w programie opieki nad zabytkami Bydgoszczy na lata 2017–2020, jest *Memorandum Wiedeńskie UNESCO* z 2005 roku wprowadzające kategorię historycznego krajobrazu miejskiego, zarządzanego kompromisu dla wszystkich stron kompromisu i w dialogu z przeszłością. Drugi to *Zalecenia UNESCO w sprawie historycznego krajobrazu miejskiego*³⁵. Zgodnie z ich postanowieniami chroni się wymiar materialny i niematerialny miasta, w tym zachodzące procesy społeczne, ekonomiczne i kulturowe. Zarządzający nimi mają na względzie zrównoważony rozwój, którego ważnym, lecz nie jedynym, elementem są strategie ochrony konserwatorskiej. Świadczy o tym powołanie w Bydgoszczy menedżera dla obszaru starego miasta oraz odwoływanie się do opinii społecznej rady ds. estetyki miasta. Praktyka pokazuje, że zawarte w wymienionych dokumentach postulaty są realizowane w sensie pozytywnym i negatywnym dla zabytków, np. dzięki apelom społecznych stowarzyszeń władze miasta wycofały się z planów rozbioru zabytkowych budynków w celu zmodernizowania ulic i usprawnienia przebiegu komunikacji miejskiej³⁶.

6. Rewitalizacja Wyspy Młyńskiej i placu Kościeleckich

W latach 2006–2010 poddano rewitalizacji Wyspę Młyńską. Zaadaptowano zabytkową zabudowę i zrekonstruowano progowe spiętrzenia Międzywodzia, odnogi rzeki Młynówki, zgodnie z historycznym układem (il. 12). Projekt ten, w pełni udany pod względem rewitalizacji i odtworzenia dawnego układu, był częścią szerszego programu wzmocnienia tożsamości miasta przez powiązanie z jego dziedzictwem przemysłowym. Z pięciu zabytkowych budynków, przeznaczonych na cele muzealne, dwa rozebrano jednak z powodu złego stanu technicznego i odbudowano, dostosowując je do nowych potrzeb. Walerom krajobrazowym podporządkowano nową zabudowę hotelu Przystań (2011–2012, proj. Katarzyna Wojciechowska-Rokicka i Tomasz Rokicki), która stała się jedną z wizytówek architektonicznych miasta. Dominanta wyspy – zabytkowe Młyny Rothera – dzięki finansowaniu pozyskanemu z Gminnego Programu

35 *Zalecenia UNESCO w sprawie historycznego krajobrazu miejskiego*, Paryż 2011, [w:] *Vademecum konserwatora zabytków...*, op. cit., s. 183–189.

36 B. Bembnista, *Skuteczny bunt przeciwko wyburzeniom przy Gdańskiej i Chodkiewicza. ZDMiKP wycofuje się z pomysłu*, <https://metropoliabydgoska.pl/skuteczny-bunt-przeciwko-wyburzeniom-przy-gdanskiej-i-chodkiewicza-zdmikp-wycofuje-sie-z-pomyslu/> [dostęp: 22.12.2022].

Rewitalizacji zostały odrestaurowane z zachowaniem układu funkcjonalno-przestrzennego i przeznaczone na siedzibę Parku Kultury – inkubatora aktywności dla przyszłych placówek edukacyjnych, kulturalnych i rozrywkowych³⁷ (il. 13).

Il. 12. Zrewitalizowane budynki Muzeum Okręgowego w Bydgoszczy na Wyspie Młyńskiej od strony Międzywodzia, widok w kierunku południowo-wschodnim (fot. K. Zimna-Kawecka, 2023 r.)

Przykładem obrazującym wpływ różnych grup interesariuszy i przewagę czynników ekonomiczno-społecznych nad konserwatorskim są inwestycje w obrębie ulicy Pod Blankami, gdzie po długich sporach osiągnięto kompromis co do formy parkingu, oraz inwestycje przy wspomnianym placu Kościeleckich. Wytyczono go na początku XX wieku z alejami drzew, wzniesiono charakterystyczne ceglane obiekty: neogotycką farę ewangelicką, przytułek dla niemowląt (obecnie siedziba Centrum Kultury), a w narożniku neogotycki budynek szkoły. Do połowy lat 70. istniał tu dworzec autobusowy, następnie plac stał się kluczowym węzłem przesiadkowym linii autobusowych, a u wylotu stanęła mała stacja benzynowa (il. 14). W części zachodniej znajdowała się zajezdnia, którą należało usunąć w celu architektonicznego domknięcia przestrzeni. Wśród jednorodnej architektury historycznej zlokalizowano trzy współczesne obiekty, nie licząc stacji. W 2014 roku rozbudowano siedzibę Centrum Kultury o skrzydło-budynek, którego forma ma skupiać na sobie uwagę i sprawia, że jest on wyraźnym akcentem

37 I. Loose, *Renowacja obiektów dziedzictwa kulturowego na terenie Wyspy Młyńskiej w Bydgoszczy*, Bydgoszcz 2009, s. 8, 10, 13, 21–25, 35–41; *Młyny Rothera modernizacją roku*, <https://www.bydgoszcz.pl/aktualnosci/tresc/mlyny-rothera-modernizacja-roku/> [dostęp: 19.12.2022].

placu i stanowi jednocześnie formę dialogu z przeszłością – materiał, kubatura i bryła pozwalają na właściwą ekspozycję zabytku (proj. Pracownia Ingraf – arch. Anna Pawlicka-Zabojszcz)³⁸. Kolejna realizacja to biurowiec klasy A, prezentujący nowoczesne, ekologiczne rozwiązania konstrukcyjno-funkcjonalne (2016–2018, CDF Architektki).

Il. 13. Widok na Wyspę Młyńską od strony Brdy w kierunku południowo-zachodnim. W centrum zrewitalizowany zabytkowy kompleks Młynów Rothera (fot. K. Zimna-Kawecka, 2023 r.)

Il. 14. Plac Kościeleckich w Bydgoszczy, widok od strony wschodniej (fot. K. Zimna-Kawecka, 2023 r.)

38 *Remont i rozbudowa KPCK – podsumowanie*, <https://kpck.pl/remont-kpck-wpis-testowy/> [dostęp: 7.01.2023].

Il. 15. Plac Kościeleckich w Bydgoszczy, widok z wnętrza placu od strony wschodniej. Po lewej (południowej) stronie rozbudowany zabytkowy budynek KPCK, w centrum biurowiec Immobile, po prawej (północnej) zabytkowy kościół Jezuitów, dawniej ewangelicki (fot. K. Zimna-Kawecka, 2023 r.)

Choć sama architektura jest doceniana ze względu na technologię i estetykę, m.in. kamienne okładziny elewacji, część odbiorców razi zastosowana forma i kubatura blokowa, przeskalowana względem miejsca, kubatura o fasadzie kontrastującej kolorem i materiałem z ceglаныmi budynkami wokół placu (nawet stacja benzynowa ma częściowo ceramiczną okładzinę). Według projektantów budynek harmonizuje się z historyczną przestrzenią, gdyż szklana elewacja zapewnia odbicie kościoła, a nawiązaniem do historycznej zabudowy jest zróżnicowanie płaszczyzn elewacji poprzez wprowadzenie wnęk i wykuszy.

Niezależnie od oceny formalnej warto zwrócić uwagę na to, że projekt objął cały blok zabudowy, co jest właściwym kierunkiem rewitalizacji³⁹. Lepiej wypada mniej transparentna elewacja boczna, która ukierunkowuje widok osiowy z ulicy Magdzińskiego, zamkniętej od wschodu fasadą kościoła. Biurowiec kończy po ponad stu latach budowę placu, wokół którego znajdują się wyraziste, wolno stojące budynki z XX i XXI wieku (il. 15). Inwestycja ta zmotywowała władze do zaplanowania rewitalizacji placu z zachowaniem historycznego układu i nasadzeń zieleni zgodnie z wytycznymi konserwatora⁴⁰.

Spśród wielu inwestycji w przestrzeni publicznej w Bydgoszczy warto przywołać na koniec projekt rewitalizacji wysepki na Brdzie na wysokości mostu u wylotu ulicy Mostowej. Wychodząc

39 *Biurowiec przy pl. Kościeleckich odmieni centrum Bydgoszczy*, <https://bydgoszcz.wyborcza.pl/bydgoszcz/7,65120,1,9972296,biurowiec-przy-pl-koscieleckich-odmieni-centrum-bydgoszczy.html> [dostęp: 4.01.2023].

40 M. Stempinska, *Rewitalizacja placu Kościeleckich w Bydgoszczy. Wiemy, co się zmieni*, <https://expressbydgoski.pl/rewitalizacja-placu-koscieleckich-w-bydgoszczy-wiemy-co-sie-zmieni/ar/c15-15894917> [dostęp: 22.12.2022].

naprzeciw oczekiwaniom mieszkańców, konserwator i Społeczna Rada ds. estetyki Bydgoszczy zgodzili się na propozycję władz miasta i menadżera starego miasta, by rewitalizować zieleni z uwzględnieniem obszaru rekreacyjnego dla osób pływających po Brdzie. Na wyspie ma także stanąć pomnik Świętej Barbary⁴¹. Jest to koncepcja jeszcze przedwojenna, porzucona ze względu na groźbę zniszczenia wysepki, która po wojnie została obetonowana i w ciągu lat straciła większość drzew z powodu uschnięcia korzeni. Zrezygnowano na szczęście z pomysłu połączenia jej mostem z nabrzeżem, w obawie by nie została zdeptana. Konserwator zgodził się na włączenie jej w życie miasta, gdyż jest to zgodne z historyczną koncepcją, a wyniki najnowszych badań geotechnicznych podłoża i inwentaryzacji roślin pozwalają na przeprowadzenie działań rewitalizacyjnych⁴².

7. Wnioski

Na podstawie przedstawionej analizy dotyczącej projektowania działań w historycznej przestrzeni i roli służb konserwatorskich można sformułować następujące wnioski:

- Ocena działań inwestycyjnych w historycznej przestrzeni rzadko kiedy może być jednoznaczna ze względu na konieczność uwzględnienia perspektywy czasowej i znajomości całego kontekstu przedsięwzięć. Oceny formułowane są przez różne grupy interesariuszy, które mają różne oczekiwania i nie posiadają specjalistycznej czy szczegółowej wiedzy o okolicznościach powstania i modyfikacji projektów;
- Wyszczególnione w literaturze fazy odbudowy miast historycznych w XXI wieku w praktyce ulegają zatarciu – dominuje podejście zakładające, że podstawą działań rekonstrukcyjnych i modernizacyjnych jest twórczy indywidualizm, podczas gdy powinny one być poprzedzone badaniami i wynikać z analizy wartościującej;
- Zalecenia wynikające z dokumentów doktrynalnych dla dziedzictwa miejskiego często traktowane są przez decydentów wybiórczo, najchętniej realizuje się wskazania dotyczące konsultacji społecznych, tworzenia interdyscyplinarnych gremiów opiniotwórczych (np. rada ds. estetyki miasta), identyfikacji tradycji miejscowości oraz rozwiązań prawnych (mpzp i formy ochrony zabytków), rzadziej zaś podejmuje się szczegółowe badania architektury, choć zawsze uwzględnia badania archeologiczne;
- Lokalne akty prawne i dokumenty strategiczne wspomagają działania konserwatorskie na poziomie ogólnym (kształtowanie treści mpzp). Otwartość służb konserwatorskich na nowe inwestycje pozwalała na dialog z tradycyjnymi funkcjami miasta (ciągłość przekształceń) i wpływa pozytywnie na chęć dostosowania się inwestora do wytycznych konserwatorskich;
- U osób spoza środowiska konserwatorskiego brakuje nadal wystarczającego zrozumienia konieczności zachowania autentycznej materii i układu funkcjonalno-przestrzennego

w odniesieniu do zabudowy zespołów z początku XX wieku. Inwestorzy uznają adaptację do nowej funkcji za ważniejszą od zachowania historycznej materii/układu, pozytywnie zaś odnoszą się do działań rekonstrukcyjnych z zakresu formy, traktowanych jako odniesienie do tradycji miejsca;

- Przywoływane w mediach terminy określające działania z zakresu rewitalizacji zabytków – zwłaszcza terminy „rekonstrukcja” i „odbudowa” – identyfikowane są jako działanie chroniące zabytek, co buduje fałszywy obraz idei ochrony zabytków, których wartość tkwi w autentyczności materii i układu funkcjonalno-przestrzennego, a także historycznych nawarstwień;
- Pozytywnie na realizację wpływa długoletnia tradycja współpracy grup interesariuszy, która z punktu widzenia konserwatorów przynosi najlepsze efekty w zakresie kształtowania estetyki przestrzeni – małej architektury, reklam, nawierzchni i częściowo regulacji zieleni. Konserwatorzy biorą udział w organizowaniu konkursów i zasiadają w komisjach konkursowych, uczestniczą też w opracowywaniu konkursowych projektów w oparciu o specjalistyczne wytyczne;
- Ochrona miast obejmuje obecnie monitorowanie i zarządzanie procesami społecznymi, a zadania sensu stricto Społeczna Rada ds. estetyki Bydgoszczy konserwatorskie są elementem polityki zarządzania. Należy przy tym precyzyjnie określić zadania konserwatora – organu ochrony zabytków, stojącego na straży ich zachowania. Od służb konserwatorskich oczekuje się bowiem uwzględniania w decyzjach czynników ekologicznych czy ekonomicznych, które nie są przedmiotem ich zainteresowania, podczas gdy rolą konserwatora jest wspieranie zrównoważonego rozwoju poprzez zalecenia dotyczące zachowania wartości zabytków.

Bibliografia:

Bembnista B., *Nie będzie drzew na Starym Rynku? Wojewódzki Konserwator Zabytków blokuje ich posadzenie*, <https://metropoliabydgoska.pl/nie-bedzie-drzew-na-starym-ryнку-województki-konserwator-zabytkow-blokuje-decyzje/> [dostęp: 8.06.2023].

Bembnista B., *Skuteczny bunt przeciwko wyburzeniom przy Gdańskiej i Chodkiewicza. ZDMiKP wycofuje się z pomysłu*, <https://metropoliabydgoska.pl/skuteczny-bunt-przeciwko-wyburzeniom-przy-gdanskiej-i-chodkiewicza-zdmikp-wycofuje-sie-z-pomyslu/> [dostęp: 22.12.2022].

Biurowiec przy pl. Kościeleckich odmieni centrum Bydgoszczy, <https://bydgoszcz.wyborcza.pl/bydgoszcz/7,65120,19972296,biurowiec-przy-pl-koscieleckich-odmieni-centrum-bydgoszczy.html> [dostęp: 4.01.2023].

Bobbe S., *Nowa kamienica Adama Sowy to hit czy kit?*, <https://expressbydgoski.pl/nowa-kamienica-adama-sowy-to-hit-czy-kit-zdjecia/ar/c3-11961784> [dostęp: 19.12.2022].

Bobbe S., *Wyspa św. Barbary nowym miejscem na kulturalnej mapie Bydgoszczy? Czy powstanie tam kawiarenka?*, <https://bydgoszcz.naszemiasto.pl/wyspa-sw-barbary-nowym-miejscem-na-kulturalnej-mapie/ar/c1-8820283> [dostęp: 19.12.2022].

41 S. Bobbe, *Wyspa św. Barbary nowym miejscem na kulturalnej mapie Bydgoszczy? Czy powstanie tam kawiarenka?*, <https://bydgoszcz.naszemiasto.pl/wyspa-sw-barbary-nowym-miejscem-na-kulturalnej-mapie/ar/c1-8820283> [dostęp: 19.12.2022].

42 Ibidem.

Brakowski K., *Pamięci ofiar hitlerowców*, [w:] *Kalendarz Bydgoski na rok 1970*, red. W. Drygałowa, K. Brakowski, Bydgoszcz 1969.

Bręczewska-Kulesza D., *Najpiękniejsze bydgoskie kamienice czynszowe. Bydgoszcz Belle Époque*, Bydgoszcz 2014.

Bręczewska-Kulesza D., *Nowoczesne galerie handlowe w zabytkowym centrum Bydgoszczy*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Poznańskiej” 2011, z. 23.

Bydgoski hotel wśród dziesięciu najlepszych zabytków po renowacji w Europie. Doceniony za fasadę, <https://bydgoszcz.wyborcza.pl/bydgoszcz/7,48722,25930057,bydgoski-hotel-wsrod-dziesieciu-najlepszych-zabytkow-po-renowacji.html> [dostęp: 4.01.2023].

Deklaracja amsterdamska, Amsterdam 1975, [w:] *Vademecum konserwatora zabytków. Międzynarodowe normy ochrony dziedzictwa kultury*, oprac. B. Szmygin, Warszawa 2015.

Derkowska-Kostkowska B., *Powstanie śródmiejskiego kompleksu architektoniczno-urbanistycznego Bydgoszczy od połowy XIX do początku XX w. i stan obecny*, [w:] *Ochrona dziedzictwa kulturowego na terenie województwa kujawsko-pomorskiego. Doświadczenie, stan obecny, perspektywy*, red. S. Łaniecki, Bydgoszcz 2014.

Derkowska-Kostkowska B., *Tereny zielone w Bydgoszczy w czasach zaboru pruskiego*, [w:] *Zieleń w krajobrazie miasta XIX i XX wieku*, red. L. Łbik, K. Strauss, A. Wysocka, Bydgoszcz 2018 („Architektura miast”, t. V).

Dobiszewska M., Parysek M., *Projekt koncepcyjny rozbudowy Urzędu Miejskiego – Ratusza w Bydgoszczy*, „Miastorojekt – Bydgoszcz”, Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków Delegatura w Bydgoszczy, sygn. B/222, Bydgoszcz 1976.

Dokument z Nara o autentyczności, Nara 1994, [w:] *Vademecum konserwatora zabytków. Międzynarodowe normy ochrony dziedzictwa kultury*, oprac. B. Szmygin, Warszawa 2015.

Grysińska-Jarmuła K., *Towarzystwo Upiększania Miasta i jego wkład w działania na rzecz uatrakcyjnienia Bydgoszczy*, [w:] *Zieleń w krajobrazie miasta XIX i XX wieku*, red. L. Łbik, K. Strauss, A. Wysocka, Bydgoszcz 2018 („Architektura miast”, t. V).

Gugla J., Czajkowska M., *Na Starym Rynku w Bydgoszczy pojawiają się kolejne drzewa*, https://bydgoszcz.wyborcza.pl/bydgoszcz/7,48722,25902175,na-starym-ryнку-w-bydgoszczy-pojawiaja-sie-kolejne-drzewa.html?_ga=2.1716913.1215030411.1673822121-1901090389.1661832629 [dostęp: 7.01.2023].

Gugla J., Tyczyno A., *Stary Rynek punkt po punkcie. Wielka płyta bez przeboju*, <https://bydgoszcz.wyborcza.pl/bydgoszcz/7,48722,24919396,stary-rynek-punkt-po-punkcie-wielka-plyta-bez-przeboju.html> [dostęp: 7.01.2023].

Jak miał wyglądać Stary Rynek? Bardzo długa historia jednej zmiany, https://bydgoszcz.wyborcza.pl/bydgoszcz/56,48722,22556374,jak-mial-wygladac-stary-rynek-bardzo-dluga-historia-jednej.html#S.embed_article-K.C-B.1-L.1.zw [dostęp: 7.01.2023].

Jaskot R., *GM Architekci: Nasz Stary Rynek wyglądałby inaczej*, <https://bydgoszcz.wyborcza.pl/bydgoszcz/7,48722,24959685,architektura-dyskusja-o-glownym-placu-bydgoszczynasz-stary.html#S.related-K.C-B.1-L.2.zw> [dostęp: 7.01.2023].

Jastrzębska-Puzowska I., *In the search for the cultural identity for Bydgoszcz: The dispute on the appearance of the western frontage of Old Market Square in Bydgoszcz*, [w:] *Kulturerbe und Aneignungsprozesse in deutsch-polnischen Kontaktträumen: Motivationen, Realitäten, Träume, Beiträge der 20. Jubiläumstagung des Arbeitskreises deutscher und polnischer Kunsthistoriker und Denkmalpfleger in Frankfurt (Oder)/Štubice, 26–29 September 2012*, wyd. P. Zalewski, J. Drejer, Warszawa–Frankfurt nad Odrą 2014 („Das Gemeinsame Kulturerbe”, Bd. 9).

Jastrzębska-Puzowska I., Wysocka A., *Usuwanie śladów i zacieranie tradycji. Architektura i urbanistyka Bydgoszczy w czasie II wojny światowej i w pierwszych latach powojennych*, „Materiały do Dziejów Kultury i Sztuki Bydgoszczy i Regionu” 2007, z. 12.

Karta Ewidencyjna Zabytków Architektury i Urbanistyki. Zespół urbanistyczny – Bydgoszcz, oprac. P. Winter, Bydgoszcz 2004.

Karta Waszyngtońska – Międzynarodowa Karta Ochrony Miast Historycznych ICOMOS, Toledo–Waszyngton 1987, [w:] *Vademecum konserwatora zabytków. Międzynarodowe normy ochrony dziedzictwa kultury*, oprac. B. Szmygin, Warszawa 2015.

Karta Wenecka – Międzynarodowa Karta Konserwacji i Restauracji Zabytków Architektury i Miejsc Historycznych, Wenecja 1964, [w:] *Vademecum konserwatora zabytków. Międzynarodowe normy ochrony dziedzictwa kultury*, oprac. B. Szmygin, Warszawa 2015.

Kucharzewska J., *Współczesne inwestycje w relacji z zabytkowymi układami przestrzennymi na przykładzie bydgoskiego rynku i toruńskich Jordanek*, „Biuletyn Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju” 2012, nr 249.

Loose I., *Renowacja obiektów dziedzictwa kulturowego na terenie Wyspy Młyńskiej w Bydgoszczy*, Bydgoszcz 2009.

Lubocka-Hoffmann M., *Doktryna konserwatorska a odbudowa miast*, „Studia Elbląskie” 2008, t. 9.

Lubocka-Hoffmann M., *Miasta historyczne zachodniej i północnej Polski. Zniszczenia i programy odbudowy*, Bydgoszcz 2004.

Marciniak P., Bielawska-Pałaczyńska J., Rumieź A., *Poznań – współczesne przekształcenia w historycznej przestrzeni miasta. Dokonania, stan obecny i perspektywy*, „Ochrona Dziedzictwa Kulturowego” 2019, nr 7.

Miejska Pracownia Urbanistyczna w Bydgoszczy, <https://www.mpu.bydgoszcz.pl/> [dostęp: 22.12.2022].

Młyny Rothera modernizacją roku, <https://www.bydgoszcz.pl/aktualnosci/tresc/mlyny-rothera-modernizacja-roku/> [dostęp: 19.12.2022].

Nowa Karta Ateńska. *Wizja miast XX i XXI wieku*, tłum. S. Wyganowski S., Lizbona 2003, <https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKewja-6HYrNf8AhVSCewKHVypAssQFnoECBEQAQ&url=http%3A%2F%2Fwww.frw.fc.pl%2Fpliki%2Fkrtatenska2003.pdf&usq=AOvVaw02W0U4LOQbqlzdg1og9gsv> [dostęp: 7.01.2023].

Nowakowski R., *Brda jako podstawa organicznej struktury Bydgoszczy*, „Biuletyn Komitatu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju” 2012, nr 249.

Okoń E., Tendecki J., Kozieł Z., *Bydgoszcz*, Toruń 1997 („Atlas Historyczny Miast Polskich”, t. 2: *Kujawy*, red. A. Czacharowski).

Pluta J., *Ulica Jatki wróciła do centrum Bydgoszczy po pięćdziesięciu latach niebytu*, <https://pomorska.pl/ulica-jatki-wrocila-do-centrum-bydgoszczy-po-piecudziesieciu-latach-niebytu/ar/6474840> [dostęp: 7.01.2023].

Pszczółkowski M., *Re-Konstruktionen im Stadtraum von Bromberg*, [w:] *Re-Konstruktionen. Stadt, Raum, Museum / Rekonstrukcje. Miasto, przestrzeń, muzeum*, red. P. Korduba, D. Popp, Warszawa 2019 („Das Gemeinsame Kulturerbe / Wspólne dziedzictwo”, t. 11).

Raczyńska-Mąkowska E., *Najlepszy polski obiekt użyteczności publicznej stoi w Bydgoszczy*, „Materiały do Dziejów Kultury i Sztuki Bydgoszczy i Regionu” 2000, z. 5.

Remont i rozbudowa KPCK – podsumowanie, <https://kpck.pl/remont-kpck-wpis-testowy/> [dostęp: 7.01.2023].

Rozbicka M., *Dziedzictwo architektury powojennej Polski jako zapis przemian politycznych, społecznych i ekonomicznych*, „Ochrona Dziedzictwa Kulturowego” 2017, nr 3.

Rymaszewski B., *O przetrwanie dawnych miast*, Warszawa 1984.

Salon miasta z menedżerem, <https://www.bydgoszcz.pl/aktualnosci/tresc/salon-miasta-z-menedzerem/> [dostęp: 22.12.2022].

Stawikowska E., *Nowe malowidła na kamienicach w Gdańsku. Tym razem Ogarna i Rybackie Pobrzeże*, <https://trojmiasto.wyborcza.pl/trojmiasto/7,35612,20796038,nowe-malowidla-na-kamienicach-w-gdansk-tym-razem-ogarna-i.html> [dostęp: 22.12.2022].

Stempinska M., *Rewitalizacja placu Kościeleckich w Bydgoszczy. Wiemy, co się zmieni*, <https://expressbydgoski.pl/rewitalizacja-placu-koscieleckich-w-bydgoszczy-wiemy-co-sie-zmieni/ar/c15-15894917> [dostęp: 22.12.2022].

Stylowe ławki i kwietniki staną na płycie Starego Rynku, <https://www.bydgoszcz.pl/aktualnosci/tresc/stylowe-lawki-i-kwietniki-stana-na-plycie-starego/> [dostęp: 22.12.2022].

Szewczyk J., *Regionalizm w teorii i praktyce architektonicznej*, „Teki Komisji Architektury, Urbanistyki i Studiów Krajobrazowych” 2006, t. 2.

Tajchman J. i in., *Studium konserwatorskie wraz z koncepcją uporządkowania zespołu staromiejskiego w Bydgoszczy*, PPKZ, Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków Delegatura w Bydgoszczy, sygn. B/375, Bydgoszcz 1976.

Wąs C., *Antynomie współczesnej architektury sakralnej*, Wrocław 2008.

Wiśniewska K., *Nowe Stare Miasto w Elblągu – wieloaspektowość interwencji w obszarze zabytkowym*, „Ochrona Dziedzictwa Kulturowego” 2021, nr 11.

Wiśniewski J., *Problemy kształtowania się i rewaloryzacji Zespołu Staromiejskiego w Bydgoszczy*, „Kronika Bydgoska” 1982, t. 6 (1974–1975).

Wiśniewski M., *Filozofia proporcji. Krytyczny regionalizm Kennetha Framptona*, „Autoportret” 2006, nr 3(16).

Wysocka A., *Zieleń międzywojennej Bydgoszczy*, [w:] *Zieleń w krajobrazie miasta XIX i XX wieku*, red. L. Łbik, K. Strauss, A. Wysocka, Bydgoszcz 2018 („Architektura miast”, t. V).

Zachwatowicz J., *O polskiej szkole odbudowy i konserwacji zabytków*, „Ochrona Zabytków” 1981, t. 34, nr 1–2.

Zalecenia dotyczące ochrony zespołów zabytkowych i tradycyjnych i ich roli w życiu współczesnym (rekomendacja warszawska), *Warszawa–Nairobi 1976*, [w:] *Vademecum konserwatora zabytków. Międzynarodowe normy ochrony dziedzictwa kultury*, oprac. B. Szmygin, Warszawa 2015.

Sitarek M., *Zaczną budowę na Mostowej*, <https://expressbydgoski.pl/zaczna-budowe-na-mostowej/ar/c3-10973723> [10.01.2023].

Zalecenia UNESCO w sprawie historycznego krajobrazu miejskiego, Paryż 2011, [w:] *Vademecum konserwatora zabytków. Międzynarodowe normy ochrony dziedzictwa kultury*, oprac. B. Szmygin, Warszawa 2015.

Zarządzenie nr 584/2013 Prezydenta Miasta Bydgoszczy z dn. 4 października 2013 r. w sprawie powołania Rady ds. Estetyki Miasta Bydgoszczy, <https://archiwumbip.um.bydgoszcz.pl/apps/zarzadzenia-prezydenta/default.aspx.html> [dostęp: 22.12.2022].

Zimna-Kawecka K., *Organizacyjne i praktyczne aspekty kształtowania estetyki przestrzeni publicznej w przedwojennej Bydgoszczy*, [w:] *Bydgosztiana II. Historia i współczesność*, red. A. Nadolska, Bydgoszcz 2023. [w druku].

Zyglewski Z., *Planty nad Starym Kanalem Bydgoskim*, [w:] *Zieleń w krajobrazie miasta XIX i XX wieku*, red. L. Łbik, K. Strauss, A. Wysocka, Bydgoszcz 2018 („Architektura miast”, t. V).